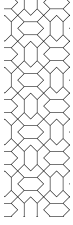

CITATION

Tacetdin BIYIK, "The Opinions of Kâtip Chalabi Regarding Music Particular to His Renowned Work *Mizân al-Haqq fi ihtiyâr al-ahaqq*", *Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZIFDER]*, 16, 16 (2019/16) pp. 125-151.

KÂTİB ÇELEBİ'NİN *MİZÂNÜ'L-HAK FÎ İHTİYÂRİ'L-EHAK* ADLI ESERİ ÖZELİNDE MÛSİKİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

The Opinions of Kâtip Chalabi Regarding Music Particular to His Renowned Work *Mizân al-Haqq fi ihtiyâr al-ahaqq*

Tacetdin BIYIK

Dr. Öğr. Üyesi

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü

Assist. Prof.,

Inonu University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts.

tacetinbiyik@hotmail.com Orcid: 0000-0003-2204-7814

Öz

Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), tarih, bibliyografya, felsefe, coğrafya, astronomi ve ilahiyat gibi çok farklı alanlarda yirmiden fazla eseriyle dünya kültür ve medeniyet tarihine damgasını vurmuş büyük bir Osmanlı âlimidir. Ölümünden yaklaşık bir sene evvel yazmış olduğu *Mizânü'l-hak fi ihtiyâri'l-ehak* adlı eserinde; yaşadığı dönemde, özellikle medrese ve tekke mensupları arasında çok ciddi tartışmalara sebebiyet veren bazı konuları ele alarak değerlendirmeye tabi tutmuştur. Bir mukaddime, yirmi bir bahis ve bir de hâtimeden oluşan bu eserde aynı zamanda mûsiki ve mûsiki ile alakalı bazı konular da ele alınmıştır. Bu çalışmada; müellif ve eserleri hakkında genel bilgiler verildikten sonra onun söz konusu eserinde yer alan; genel olarak mûsiki, tasliye, tardiye ve tarikat âyinleri esnasında icra edilen raks ve devran gibi konular hakkındaki görüşleri değerlendirilmiştir. Araştırma neticesinde; Kâtip Çelebi'nin mûsiki hakkında genel olarak müspet düşüncelere sahip olduğu; bu konuda cereyan eden tartışmalarda orta yolu bulmaya çalıştığı; akıllı olan kişiye de aşırılıklardan uzak durmasını ve tartışmalara taraf olmamasını tavsiye ettiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Osmanlı, Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-hak fi ihtiyâri'l-ehak*, Mûsiki.

The Opinions of Kâtip Chalabi Regarding Music Particular to His Renowned Work *Mizân al-Haqq fi ihtiyâr al-ahaqq*

Abstract

Kâtip Chalabi (d. 1067/1657) is a great Ottoman scholar who has left his mark on the history of world culture and civilization with more than twenty works in many

KAYNAKÇA

Tacetdin BIYIK, Kâtip Çelebi'nin *Mizânü'l-Hak fi İhtiyâri'l-Ehak* Adlı Eseri Özelinde Mûsiki Hakkındaki Görüşleri", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZIFDER]*, 16, 16 (2019/16) ss. 125-151. **Makale Geliş T:** 14/10/2019 **Kabul T:** 25/11/2019 **Makale Türü:** Araştırma Makalesi.

different fields such as history, bibliography, philosophy, geography, astronomy and theology. In his work *Mizān al-ḥaqq fī ihtiyār al-aḥaqq*, which he wrote about a year before his death, he dealt with and evaluated some issues that caused serious discussions especially among the members of the madrasah and the lodge. This book consists of an introduction, twenty-one subjects and a conclusion, and also some issues related to music. In this study, after giving general information about the author and his works, his opinions about the music in his work are evaluated. As a result of the research, it is stated that Kātip Chalabi had positive opinions about music in general. He tried to find a middle way in the discussions that took place on this subject. And he advices that a smart person stays away from extremes and he shouldn't be a part of the discussions.

Keywords: History of Islam, Ottoman, Kātip Chalabi, *Mizān al-ḥaqq fī ihtiyār al-aḥaqq*, Music.

GİRİŞ

Müslüman bir birey günlük hayatını yaşarken yapacağı fiillerin İslâm dininin kurallarına uygun olup olmadığını sorgular. İslâmî kurallara ters düşen fiilleri işlemekten kaçınır, uygun düşen fiilleri de işler. Böylece, mensup olduğu dinin yasaklarından kaçınmış, emirlerini de yerine getirmiş bir kişi olarak Müslüman kimliğinin hakkını vermiş olur. İnsanların günlük hayatlarında karşılaştıkları her hususta dinin hükmünü bilmeleri mümkün değildir. Kişi böyle bir durum karşısında bu problemini çözmek, yani işlemeyi düşündüğü fiilin İslâmî kurallara uygunluğunu tespit edebilmek için kendisinin bilgi seviyesine paralel olarak, ya o konu hakkında var olan delilleri temel alarak bir kanaate varacak, ya da o konunun delillerine vakıf olduğunu düşündüğü kişilerden bilgi alarak meselenin hükmünü öğrenip ona göre hareket edecektir.

İslâm dininin ana kaynağı olan Kur'ân birçok hikmete mebni olarak bazı konular hakkında çok ayrıntılı hükümler verirken bazı konular hakkında ise genel ilkeleri belirtmekle yetinmiştir.¹ Hakkında ayrıntılı hüküm bulunmayan konularda başta Sünnet olmak üzere diğer şer'î deliller devreye girmiş, özellikle sonradan karşılaşılan problemlere çözüm bulma konusunda İslâm hukukunun sahip olduğu bu sistem büyük kolaylıklar sağlamıştır.

Kişi ve kurumların günlük hayatta karşılaştıkları problemlerine dinî

¹ Konu ile alakalı geniş malumat ve örnekler için bk. Abdülkerim Zeydan, *el- Veciz fi usûl'l-fikh* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2001), 157-158.

açından çözüm bulup, doğru davranış tarzını göstermek veya doğru bilgiyi vermek şeklinde değerlendirilebilecek fetvalar, âlim, şeyhülislâm, müftü gibi fetva verme konusunda yetkin kişilere yöneltilen sorular ve cevaplarından ibaret olup zaman zaman birbirlerine zıt hükümler de içerebilmektedir.² Kanun koyucu tarafından hakkında ayrıntılı ve özel hüküm koyulmak yerine genel ilke ve amaçları belirlenmekle yetinilen mûsikîyi üretmenin (çalmak, söylemek) ve dinlemenin hükmüne dair İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren âlimler farklı görüşler beyan etmişler, mûsikinin lehinde ve aleyhinde birbirine zıt sözler söylemişler, farklı fetvalar³ vermişlerdir.

Osmanlı toplumu, saray ve konaklardan tutun da kışlalara, camilere, tekkelere, çarşılar ve sokaklara varıncaya kadar her zaman ve her mekânda mûsiki ile içli dışlı olmuştur. Doğum merasimi, kına gecesi, beşik alayı, ninniler, sünnet merasimleri, okula başlama merasimleri, düğün merasimleri, esnaf şenlikleri, dinî günler ve geceler, hacı uğurlama ve karşılama merasimlerinde olduğu gibi doğumdan ölümüne, ibadetten eğlenceye ve eğitimden savaşa varıncaya kadar hayatın her alanında mûsikiye yer vermişlerdir.⁴ Gerçek hayat böyle olmakla beraber, sevsin sevmesin, kabul etsin veya reddetsin aslında insanların hayatlarının neredeyse her anında var olan işte bu ses sanatı (mûsiki) XVII. yüzyıl Osmanlı toplumunda ilmî çevrelerde ve farklı âlimlerin görüşlerini benimseyen topluluklar arasında çok çetin tartışmalara sebep olmuş, hatta hakkında farklı düşünceye sahip olanların birbirlerini tekfir edip birbirleriyle savaşacak kadar ileri gittikleri görülmüştür.

² Fetva kelimesinin lügat ve ıstılâhî anlamlarıyla alakalı daha geniş malumat için bk. İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, “فتا”, *Lisânu'l-Arab* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1981), 7: 3347-3348; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 1: 615; 2: 599; Ömer Nasuhî Bilmen, *Hukuk-u İslâmiyye ve İstılâh-ı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1970), 8: 206; Fahrettin Atar, “Fetva”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12: 486, 487.

³ Dinî ve din dışı mûsiki hakkındaki farklı Osmanlı fetvaları için bk. Tacetdin Bıyık, *Osmanlı Fetvalarında Mûsiki* (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2019).

⁴ Bu konularla ilgili daha geniş bilgiler için şu eserlere bakılabilir: Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri, Âdât ve Merasim-i Kadime, Tabirat ve Muamelat-ı Kavmiye-i Osmaniye*, haz. Kazım Arısan, Duygu Ansan Günay (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995); Pehlul Düzenli, *İslâm Kültür Tarihinde Mûsiki* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2014).

XVII. yüzyılda İstanbul'da Kadızâde Mehmed Efendi (ö. 1045/1635) adlı bir vaiz tarafından o günkü Osmanlı toplumunda özellikle Halvetî tarikatı mensuplarında görülen bazı düşünce ve hareketlere karşı başlatılan itiraz ve tenkitlere yine bir vaiz ve Halvetî şeyhi olan Abdülmecid Sivâsî Efendi (ö. 1049/1639) tarafından verilen cevaplar ve karşı itirazlar ifrat ve tefrit boyutuna ulaşmış, tartışmalar sosyal ve dinî hayatın yanı sıra devletin ana kurumlarını da tesiri altına alacak şekilde yaygınlaşmıştı.⁵ Tarihe Kadızâdeliler-Sivâsîler mücadelesi olarak geçecek olan işte bu tartışmalarda sûfilerin savunduğu fikirler Abdülmecid Sivâsî Efendi ile diğer tarafın savunduğu görüşler ise Kadızâde Mehmed Efendi ile özdeşleşmiştir.⁶

Temelinde yatan sebeplerden birisinin de Osmanlı devletinin içerisinde bulunduğu siyasî ve ekonomik problemlerin olduğu,⁷ medrese ve tekke mensupları tarafından farklı olarak algılanıp uygulanan toplumda mevcut bazı nazarî ve amelî meseleler hakkındaki işte bu tartışmaların tehlikeli denilebilecek seviyelere ulaşmasını dert edinen Kâtib Çelebi, bunların son bulmasını temin etmek için konuları iyice tahlil etmiş ve Kadızâdeliler ve Sivâsîler adı altında gruplaşan taraflar arasında orta yolu bulmaya çalışmıştır.

Aslında İslâm tarihi boyunca tartışılan konulardan birisi olup Osmanlı toplumunun hemen hemen her kesiminin hayatında her zaman ve mekânda çeşitli münasebetlerle icra edilerek üretmek (çalmak, söylemek) veya dinlemek şeklinde mevcudiyetini koruyan dinî ve din dışı türleriyle mûsikinin meşruiyeti meselesi, Kâtib Çelebi'nin en meşhur eserlerinden biri olan *Mizânü'l-hak fi ihtiyâri'l-ehak* adlı eserde de yer almıştır. Bu çalışmanın esas konusunu müellifin bu eserinde temas ettiği mûsiki hakkındaki görüşlerinin değerlendirilmesi oluşturmaktadır. Konuya geçmeden önce Kâtib Çelebi'nin hayatı, eserleri ve özellikle bu çalışmanın esas kaynağı olan *Mizânü'l-hak fi ihtiyâri'l-ehak* adlı eseri

⁵ Semiramis Çavuşoğlu, "Kadızâdeliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24: 100; Cengiz Gündoğdu, "Sivâsî, Abdülmecid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37: 287.

⁶ Gündoğdu, "Sivâsî, Abdülmecid", 37: 286.

⁷ Bk. Çavuşoğlu, "Kadızâdeliler", 24: 100; Ferzende İdiz, "Kâtip Çelebi'nin Mizânü'l-Hakk Adlı Eseri Bağlamında Kadızâdeliler-Sivasîler Mücadelesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/39 (2015): 1054.

hakkında -çalışmanın boyutları göz önünde bulundurularak gerektiği kadar- bilgi verilmesinde fayda görülmüştür.

1. KÂTİB ÇELEBİ VE ESERLERİ

1.1. Kâtib Çelebi⁸

Müellifin asıl adı Mustafa b. Abdullah olup 1609 yılında İstanbul'da doğmuştur.⁹ Ulemâ arasında Kâtib Çelebi, ehl-i dîvân arasında Hacı Halîfe, Avrupalılar arasında ise galat olarak Hacı Kalfa diye tanınır. Babası Enderun'da eğitim gören ilme karşı büyük alakası olan askeriye mensup birisidir.¹⁰

Kâtib Çelebi henüz beş yaşlarında iken babasının temin ettiği hocalardan ilk dinî eğitimini aldı ve Kur'ân'ın bazı kısımlarını ezberledi. Daha sonra farklı hocalardan dil bilgisi ve yazı dersleri aldı. Gençliğinin ilk dönemlerinde babasının verdiği harçlıkla Dîvân-ı Hümâyün'da şakirt olarak memuriyete başlayıp hesap kaidelerini ve siyâkat yazısını öğrendi. Bazı seferlere de (Tercan, Bağdat, Hemedan, Şark,¹¹ Revan) katılan Kâtib Çelebi bu seferler esnasında gördüğü bazı şehir ve mekânlar hakkındaki gözlemlerini eserlerinde anlattı.¹²

Bağdat seferi dönüşünde ilk önce babasını ve bir ay sonra da amca-

⁸ Kâtib Çelebi hakkında daha geniş bilgi için şu kaynaklara bakılabilir: Kâtib Çelebi (Hacı Halife), Mustafa b. Abdullah, *Mizânü'l-hak fî ihtiyârî'l-ehak* (İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1306), 129-145; Bursalı Mehmed Tahir, *Kâtib Çelebi* (İstanbul: Kanaat Matbaası, 1331), 4-16; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1342), 3: 124-131; Müjgân Cumbur, "Kâtib Çelebi Hayatı ve Eserleri" *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 7/1-2 (1958): 1-6; Orhan Şaik Gökyay, "Kâtib Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 36-40.

⁹ Kâtib Çelebi'nin doğum tarihiyle alakalı olarak Bursalı Mehmet Tahir bir eserinde şunları söyler: "Merhûmun gerek kendi yazdığı terceme-i hâlinde gerek Zeyl-i Şekâik ve Eslâf gibi terâcim-i ahvâl kitaplarımızda târih-i vilâdeti muharrer değilse de Şehrîzâde'nin *Nevepdâ'sında* [1004/1595-1596] olmak üzere mukayyed olduğuna ve târih-i vefâtı da [1067/1657] bulunduğuna göre müddet-i ömrünün 63 sene olduğu anlaşılıyor." Bk. Bursalı, *Kâtib Çelebi*, 6.

¹⁰ Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*, 129; Bursalı, *Kâtib Çelebi*, 6-7; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 3: 124; Cumbur, "Kâtib Çelebi Hayatı ve Eserleri", 3; Gökyay, "Kâtib Çelebi", 25: 36.

¹¹ Şark seferi esnasında hac farîzasını yerine getirerek tekrar Diyarbakır'da kışlamakta olan orduya katıldı. Bk. Bursalı, *Kâtib Çelebi*, 8.

¹² Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*, 129-130; Bursalı, *Kâtib Çelebi*, 7-8; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 3: 124; Cumbur, "Kâtib Çelebi Hayatı ve Eserleri", 2; Gökyay, "Kâtib Çelebi", 25: 36-37.

sını kaybetti. İstanbul'a dönüşünde başka bir memuriyete atandı. Seferlerden sonraki hayatını tamamen ilmî çalışmalara ayırdı. Kendi ifadesiyle “cihâd-ı asgardan cihâd-ı ekber”e döndü. Kendisinden bir hayli etkilendiği Kadızâde Mehmed Efendi başta olmak üzere A'rec Mustafa Efendi, Ayasofya Camii dersiâmı Abdullah Efendi, Süleymaniye Camii dersiâmı Keçi Mehmed Efendi, Vâiz Veli Efendi ve Molla Veliyyüddin Efendi gibi devrinin meşhur âlimlerinden muhtelif dersler aldı. Kendi oğlunun da aralarında olduğu bazı talebelere ders verdi. Bulduğu her fırsatta âlimlerle sohbet etti ve ilmî tartışmalar yaptı.¹³

Kâtib Çelebi, yirmi senedir çalıştığı divan kalemindeki vazifesinden, halifelige terfi ettirilmediği için 1645 Girit seferi'nin haritaları çizilirken istifa etti. Memuriyetten uzak olarak yaşadığı üç yılını hastalıkla uğraşarak ve ders vererek geçirdi. Daha ziyade tarih, tabakat ve vefeyât türü eserleri okumayı seven Kâtib Çelebi, hastalandığında maddi tedavi yollarını öğrenmek için tıp kitaplarını, mânevî tedavi yollarını öğrenmek için de havas, esmâ ve duâ kitaplarını okumuş, aynı zamanda hesap, hendese ve astronomiye dair kitaplar okumuş ve okutmuştur.¹⁴

Mezhepte Hanefî, meşrepte ise İşrâkî¹⁵ olan Kâtib Çelebi birçok ahlâkî meziyetlere sahip olmasının yanı sıra aynı zamanda çiçek yetiştirmek gibi ince bir zevk ve merak sahibi bir zattı. Taassubun her türüne şiddetle karşı çıkmış, aynı konuda zıt fikirlere sahip olan taassup sahiplerinin neredeyse birbirleriyle savaşıyor konuma geldiklerinde bu durumu aklî ve naklî gerekçelerle önlemeye çalışmıştır.¹⁶

Kâtib Çelebi, hem kendi döneminde hem de daha önceki dönemlerde meydana gelip içinde yaşadığı devletin ve toplumun huzursuz-

¹³ Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*, 130-133; Bursalı, *Kâtib Çelebi*, 9-11; Cumbur, “Kâtib Çelebi Hayatı ve Eserleri”, 2; Gökyay, “Kâtib Çelebi”, 25: 37.

¹⁴ Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*, 137; Bursalı, *Kâtib Çelebi*, 11-12; Cumbur, “Kâtib Çelebi Hayatı ve Eserleri”, 2; Gökyay, “Kâtib Çelebi”, 25: 37.

¹⁵ “İşrâkıyye terimi, İslâm düşünce tarihinde bilginin kaynağı olarak akıl yürütmeyi (istidlâl) temel alan rasyonalist Meşşâî felsefeye karşı mistik tecrübe ve sezgiye (keşf, zevk, hads) dayanan teosofik düşünce sisteminin adıdır. İşrâkıyyûn da bu düşünceyi izleyenlerin oluşturduğu akımı ifade etmektedir.” Bk. Mahmut Kaya, “İşrâkıyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23: 434.

¹⁶ Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*, 15-17; Bursalı, *Kâtib Çelebi*, 11-12; Cumbur, “Kâtib Çelebi Hayatı ve Eserleri”, 2; Gökyay, “Kâtib Çelebi”, 25: 37.

luğuna sebep olan meselelerle uğraşmış, bunları çözmek için yoğun çabalar sarfetmiştir. O, toplumun düzenini ve devamını sağlamada ilmi bir vasıta olarak görmüş, âlimleri de toplumun kalbi saymıştır. Toplumsal hayatın devamı için ilmin önemini vurgulayan müellif, din ile hayat arasındaki en sağlam irtibatın ancak ilim yoluyla sağlanabileceğini belirtmiştir.¹⁷ Savaşlarda yapılan hataları tarih bilgisinin azlığına bağlayan müellif, idarecilerin mutlaka tarih ve coğrafya bilmelerinin lüzumundan; kâinattaki hakikatleri anlamak için astronomi bilmenin gerekliliğinden bahsetmiş, hey'et ve anatomi bilmeyenlerin ise Allah'ı yeterince tanıyamayacaklarını belirtmiştir.¹⁸

27 Zilhicce 1067'de (6 Ekim 1657) vefat eden Kâtib Çelebi'nin mezarı Zeyrek Camii civarındadır.¹⁹

1.2. Eserleri

Kâtib Çelebi'nin, hem Türkiye'de hem de dünyanın birçok ülkesinde isminin şöhrete ulaşmasında tesiri olan -bir kısmı Arapça, bir kısmı da Osmanlıca- tarih, coğrafya, bibliyografya, ilahiyat ve kültür gibi geniş bir alanda telif ve tercüme eserleri²⁰ şu şekilde sıralanabilir:

1. *Fezleketü akvâli'l-ahyâr fi ilmi't-târih ve'l-ahbâr (Târih-i Kebîr/ Fezleketü't-tevârih)*
2. *Fezleke*
3. *Tuhfetü'l-kibâr fi esfâri'l-bihâr*
4. *Takvîmü't-tevârih*
5. *Kanunnâme*
6. *Tercüme-i Târih-i Frengî (Chronicle'in tercümesi)*
7. *Târih-i Kostantîniyye ve Kayâsire (Revnaku's-saltana)*
8. *İrşâdü'l-hıyârâ ilâ târihi'l-Yûnân ve'r-Rûm ve'n-nasârâ*
9. *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*
10. *Cihannümâ*

¹⁷ Gökyay, "Kâtib Çelebi", 25: 36-40.

¹⁸ Gökyay, "Kâtib Çelebi", 25: 36-40.

¹⁹ Bursalı, *Kâtib Çelebi*, 6; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 3: 124; Cumbur, "Kâtib Çelebi Hayatı ve Eserleri", 3; Gökyay, "Kâtib Çelebi", 25: 37.

²⁰ Kâtib Çelebi'nin eserlerinin içerikleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Bursalı, *Kâtib Çelebi*, 16-30; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 3: 124-131; Cumbur, "Kâtib Çelebi Hayatı ve Eserleri", 3-6; Gökyay, "Kâtib Çelebi", 25: 36-40.

11. *Bahriye*
12. *Levâmiu'n-nûr fî zulümâti Atlas Minor*²¹
13. *el-İlhâmü'l-mukaddes min feyzi'l-akdes*
14. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*
15. *Tuhfetü'l-ahyâr fî'l-hikem ve'l-emsâl ve'l-eş'âr*
16. *Dürer-i müntesire ve gurer-i münteşire*
17. *Düstûrü'l-amel li-ıslâhi'l-halel*
18. *Racmü'r-racîm bi's-sîn ve'l-cîm*
19. *Beyzâvî Tefsiri Şerhi*
20. *Hüsnü'l-hidâye*
21. *Câmi'u'l-mütûn min celli'l-fünûn*
22. *Tütûn Risalesi*
23. *Mîzânü'l-hak fî ihtiyâri'l-ehak.*

2. MÎZÂNÜ'L-HAK FÎ İHTİYÂRİ'L-EHAK

Kâtib Çelebi bu eserini ölümünden yaklaşık bir yıl evvel 24 Muharrem 1067 (12 Kasım 1656) tarihinde yazmıştır.²² Bu eser, müellifin yaşadığı dönemde çokça tartışılan dinî ve ilmî içerikli konuları müspet fikirler çerçevesinde ele alıp delillendirerek, meselelerin aslını ortaya koymak ve taraflar arasında çekişmelere, kavgalara sebep olan bu meselelerde en doğru olanı göstermek/tercih etmek ve orta yolu bulmaya çalışmak maksadıyla kaleme alınmıştır. Çok sayıda yazma ve basma nüshaları,²³ sadeleştirmeleri ve yabancı dile tercümeleri bulunan²⁴ bu eserin 1306/1889 yılında İstanbul Ebüzziya Matbaası'ndaki basımını çalışmamıza esas aldık.

Müellif eserine, besmele, hamdele, salvele ve “ve ba'd” ifadesinden sonra Türkçe olarak, döneminde tartışma konusu olan meselelerde akıl ve naklin birlikte delaletiyle (bürhân tarîki) cehalet ve

²¹ Bursalı eserin ismini *Levâmiu'n-nûr fî tercemeti Atlas Minor* olarak vermektedir. Bk. Bursalı, *Kâtib Çelebi*, 27; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 3: 129.

²² Kâtib Çelebi, *Mîzânü'l-hak*, 145.

²³ Sadece Süleymaniye Kütüphanesi'nde 27 yazma nüshası bulunan eser İstanbul'da çeşitli gazete ve matbaalarda 1280, 1281, 1286, 1296 ve 1306 yıllarında basılmış/neşredilmiştir.

²⁴ Bk. İlhan Kutluer, “Mîzânü'l-hak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30: 217-218.

aptallıkların sebep olduğu bu kavgaların iç yüzüne vakıf olunması için kaleme alındığını ifade eden kısa bir giriş ile başlar. Eserde bir mukaddime, yirmi bir bahis ve bir de hâtime bölümü bulunmaktadır. İhtiyaç hissedildikçe bölümler içerisinde *tenbîh*, *ta'lîm* ve *mübeşşire* gibi başlıklar altında bilgiler verilmiş, maddeler halinde verilmesi gereken bilgiler ise metnin gidişatına uygun olarak *fâide*, *kelime*, *makâle*, *ihtimal*, *madde*, *vasiyyet*, *kısım*, *kayıt* ve *şart* gibi başlıklarla sıralanmıştır. Eserde yer alan esas bölümlerin içerdiği konular için atılan başlıklar şu şekildedir:

Mukaddime: *Ulûm-i akliyye lüzûmü beyânındadır.* (Aklî ilimlerin lüzumu hakkındadır.) Birinci bahis:²⁵ *Hayât-ı Hızır aleyhi's-selâm'dır.* (Hızır'ın [a.s.] hayatı hakkındadır.) İkinci bahis: *Tegannî bahsidir.* (Mûsiki hakkındadır.) Üçüncü bahis: *Raks ve devr beyânındadır.* (Raks ve deveran hakkındadır.) Dördüncü bahis: *Tasliye ve tardiyededir.* (Tasliye ve tardiye hakkındadır.) Beşinci bahis: *Dühân bahsidir.* (Tütün/sigara hakkındadır.) Altıncı bahis: *Kahvededir.* (Kahve hakkındadır.) Yedinci bahis: *Berş ve afyon vesâir mükeyyifât isti'mâlinedir.* (Berş, afyon şurubu ve diğer keyif verici maddelerin kullanımı hakkındadır.) Sekizinci bahis: *Ebevey-i Resûlullah -salla'llâhü aleyhi ve sellem- beyânındadır.* (Resûlullah'ın [s.a.v.] anne ve babası hakkındadır.)²⁶ Dokuzuncu bahis: *Îmân-ı Firavn'dadır.* (Firavun'un imanı hakkındadır.) Onuncu bahis: *Şeyh Muhyiddin b. Arabî şânında vâkî' olan ihtilaf bahsidir.* (Şeyh Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin durumu konusunda meydana gelen ihtilaflar hakkındadır.) On birinci bahis: *La'n-i Yezîd hakkındadır.* (Yezîd'e lanet etme hakkındadır.) On ikinci bahis: *Bid'at bahsidir.* (Bid'at hakkındadır.) On üçüncü bahis: *Ziyâret-i kubûr bahsidir.* (Kabirleri ziyaret etme hakkındadır.) On dördüncü bahis: *Regâib ve Berât ve Kadir namazları bahsidir.* (Regaib, Berat ve Kadir Gece-si namazları hakkındadır.) On beşinci bahis: *Musâfaha beyânındadır.* (Musafaha/tokalaşmak hakkındadır.) On altıncı bahis: *İnhinâ bahsidir.*

²⁵ Eserde yer alan bahisler sıralanırken *bahs-i evvel*, *bahs-i sânî*, *bahs-i sâlis*... şeklinde Farsça tamlama ve Arapça sıra sayıları kullanılmıştır.

²⁶ Bu bahis elimizdeki nüshada mevcut değildir. Bu konunun bulunduğu nüsha için bk. Kâtib Çelebi (Hacı Halife), Mustafa b. Abdullah, *Mizânü'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ehak* (*Mecmûa-i Ulûm* içerisinde, 81-125 arası), 1/2, (1296), 96-99.

(Eğilerek selam vermek hakkındadır.) On yedinci bahis: *Emr-i bi'l-ma'rûf, nehy-i ani'l-münker bahsidir.* (İyiliği emredip kötülükten men etmek hakkındadır.) On sekizinci bahis: *Millet bahsidir.* (Millet kavramı hakkındadır.) On dokuzuncu bahis: *Rüşvet bahsidir.* (Rüşvet hakkındadır.) Yirminci bahis: *Ebüs-suûd Efendi ile Birgili Mehmed Efendi merhumların bahsi beyânındadır.* (Ebüssuûd Efendi ile Birgili Mehmed Efendi hakkındadır.) Yirmi birinci bahis: *Sivâsî ve Kadızâde bahisleri beyânındadır.* (Abdulmecid Sivâsî Efendi ve Kadızâde Mehmed Efendi hakkındadır.) Hâtîme/Sonsöz: *Tahdis-i ni'met ve birkaç vasiyyettedir.* (Nimeti dile getirme ve birkaç tavsiye hakkındadır.)

Kâtib Çelebi bu eserinin mukaddime bölümünde aklî ilimlerin de şer'î ilimler kadar önemli ve gerekli olduğunu örneklerle izah eder. İnsanların farklı farklı düşüncelere ve aklî melekelerine sahip olduğunu, özellikle hamakat sahiplerinin insanlar arasında cereyan eden ihtilaflara tam olarak vakıf olamayacaklarını; onların, dinen yasaklanmış olmasına rağmen boş yere kavga edeceklerini, herkesin aynı mezhep ve meşrepte olmasını arzu ettiklerini belirtir. Akıllı olan kişiden, toplumdaki bu farklılıkları tespit edip insanların örf ve âdetlerini öğrenmelerini ister.

Müellif yirmi bir konuyu ele aldıktan sonra gelen hâtîme bölümünde genellikle üçüncü şahıs anlatımıyla otobiyografisini yazmış, *mübeşşire* başlığı altında ise eseri yazmaya başladığında Hz. Peygamber'i gördüğü rüyasını ve rüyanın yorumunu aktarmıştır. Peşinden "*Min ba'd vesâyâ zikrine şürû' idelim*" diyerek başta padişah olmak üzere devlet yöneticilerine, vaizlere, Müslümanların avamdan olanlarına, özellikle kendinden istifade eden talebelere genelde bütün talebelere çeşitli tavsiyelerde bulunmuştur. Hem eserin mukaddime bölümünde ele aldığı konudan hem de hâtîme bölümünde talebelere yaptığı tavsiyelerden²⁷ anlaşılacağı üzere Kâtib Çelebi'nin esas amacının o günkü Osmanlı toplumunda görülen bazı meseleler hakkındaki temelsiz tartışmaların ve meselelere yaklaşırken ifrat ve tefrit derecesindeki tutumların kaynağını da oluş-

²⁷ Kâtib Çelebi talebelere, öncelikle dinî ilimlerdeki eğitimlerini tamamlamalarını daha sonra her türlü ilim ve fenden, felsefe, kelam ve tasavvufa ait eserlerden de "*Duru ve saf olanı al, karışık ve bulanık olanı bırak.*" sözüne istinaden istifade etmelerini tavsiye eder. Bk. Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*, 153-155.

turan, aklî ve naklî ilimlerin uzlaşısı içerisinde olmaması durumunun çözümlenmesinin temini olduğu anlaşılmaktadır.

3. KÂTİB ÇELEBİ'NİN MÛSİKİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

3.1. Genel Olarak Mûsiki Hakkındaki Görüşleri

Bu konuya, müellifin Arapça olarak kaleme aldığı geniş bir bibliyografya ve aynı zamanda bilimler ansiklopedisi mahiyetinde olan bir diğer eseri *Keşfü'z-zunûn*'da “ilmü'l-mûsiki” başlığı altındaki bilgileri aktarmakla başlayalım. Müellif bu eserinde, mûsikinin aslının ne olduğuna dair ayrıntılı birkaç tarifi ve dipnotta mûsiki kelimesinin kökenine dair bilgileri aktardıktan sonra bu sanatın kurucusunun âlimlerin cumhuruna göre Süleyman'ın (a.s.) öğrencilerinden olan Pisagor (m.ö. 570 [?]-500 [?]) olduğunu, onun, gördüğü bir rüya üzerine bu ilmi icat ettiğini söyler.²⁸ Pisagor'un koyduğu kaide ve kuralların, daha sonra gelen âlimlerin kendi tespitlerini ilave etmeleriyle Aristo'ya (m.ö. 384-322) kadar geldiğini, Aristo'nun da düşünceleri neticesinde “erganun”u icat ettiğini söyler. Erganun sazının fizikî özelliklerini sıraladıktan sonra söz konusu şahısların bu ilmin (sanatın) kurallarını koymalarından maksatlarının, sırf zevk ve eğlence olmadığını, ruhların ve nefislerin kutsal âlem ile ünsiyetlerini temin etmek olduğunu ifade eder. Bazen kişinin nefsinde, birbirine uygun nağmelerle çok güzel bestelenmiş güzel

²⁸ Pisagor üç gün peş peşe bir rüya görür. Rüyasında birisi ona, “Kalk, falan denizin kıyısına git ve orada garip bir ilim elde et.” der. Üçüncü günün sabahı kendisine bildirilen yere gittiğinde orada kimseyi göremeyince gördüğü rüyanın kayda değer bir şey olmadığına karar verir. Bir müddet düşünceden sonra gittiği yerde bir grup demircinin bir araya gelerek çekiçlerini ahenkli bir şekilde vurduklarını hatırlar ve tekrar düşünmeye başlar. Geri döner ve duyduğu farklı sesler arasındaki münasebeti çözmeye çalışır. Çokça düşünme ve ilahî bir feyz neticesinde arzusuna ulaşınca bir alet yapar. Bu alete ibrişim bağlayarak tevhitte alakalı, insanları ahirete yönelik işler yapmaya teşvik edici şiirler (ilâhî) söylemeye başlar. Bu sayede birçok insan dünyadan yüz çevirir. Bu alet bilge kişiler arasında değerli bir konuma ulaşır. Pisagor kısa bir süre sonra özünün safiyeti neticesinde ruhların meskenine ve göklerin genişliğine ulaşarak (mûsiki konusunda) hakîm, muhakkik ve işin teknik kısmına vâkıf bir usta olur. O, “Ben gök cisimlerinin hareketlerinden nefis nağmeler ve çok güzel makamlar dinliyorum. Bu nağmeler benim hayalime ve özümeye iyice yerleşti.” der. Böylelikle bu ilmin kurallarını koymaya başlamıştır. Bk. Kâtib Çelebi (Hacı Halife), Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972), 2: 1902-1903.

bir sesin duyulmasıyla bir neşe, sevinç ve ferahlık meydana geleceğini, bunun neticesinde bütün yüce nefislerin sahibini ve ulvî âleme komşuluğu düşüneceğini söyler. Sonunda nefsin, “Ey günahlar içerisinde, karanlık bedenlerde boğulan nefis! Güçlü hükümdarın katında, yüksek bir derecede, ruhânî akıllara, nûrânî azıklara ve kutsal mekânlara dön.”²⁹ çağrısını duyacağını ifade eder.³⁰

Bu ifadelerden Kâtib Çelebi'nin mûsikinin doğuşunu ve bu ilmin icadındaki esas maksadı tamamen dinî amaçlara bağladığı; mûsikinin, nefislerin ulvî seslere muhatap olabilmeleri için bir araç olduğunu benimsediği anlaşılmaktadır.

Yirmi bir konudan ikincisi olarak *Mîzânü'l-hak*'ta kendisine yer bulunan mûsikiyi “tegannî” kelimesiyle ifade eden müellif, “*Tegannî fenn-i mûsikî kâidesince neğamâtla terdîd-i savta derler.*” yani, mûsiki sanatının kurallarına uygun nağme ile sesin değiştirilmesi, şeklinde tarif eder. Bu tariftten sonra mutlak olarak bütün seslerin nefislerde ve bedenlerdeki etkisinin kesin olduğunu ve bunun inkâr edilemeyeceğini söyler. İşitilen sesin ölçüsüz ve çirkin olması durumunda bile en azından nefret cihetinden tesir edeceğini, ölçülü ve doğal seslerin ise arzu ve istek cihetinden tesir edeceğini ifade ederek, nefislerin ve ruhların sestem müteessir olmasının bedenlerde oluşturduğu izlerden anlaşılacağını ve kişinin mizacında tedaviye ihtiyaç duyulan her hangi bir bozukluk söz konusu olmadığında onun bu tesiri anlayacağını belirtir.³¹

Ölçülü sesleri (esvât-ı mevzûne), kuşların hançeresinden çıkan sesler, insan hançeresinden çıkan sesler ve -bir şey ile vurmak veya üflemek suretiyle- sazlardan çıkan sesler şeklinde üç kısma ayıran müellif, bütün milletlerin ve din mensuplarının bunların tamamını kullandıklarını belirtir.³² İslâm dininde ise, âlimlerin kuşlardan çıkan nağmeli seslerin dinlenmesine mutlak olarak cevaz verdiklerini, insan hançeresinden çıkan nağmeli sesleri dinleme hususunda ise bazı şart ve kayıtlara bağlı

²⁹ Metinde geçen bu ifadeler Kur'an-ı Kerim'deki şu âyetlerden mülhemdir: “إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَهْرٍ فِي مَقْعَدِ صَدَقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُّقْتَدِرٍ يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً” ve “كَمِير، 54/54، 55; Fecr، 89/27، 28.

³⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünnun*, 2: 1903.

³¹ Kâtib Çelebi, *Mîzânü'l-hak*, 23-24.

³² Kâtib Çelebi, *Mîzânü'l-hak*, 24.

olarak cevaz verdiklerini söyler. Vurarak veya üfleyerek ses elde edilen sazların dinlenmesine ise kesinlikle cevaz vermediklerini belirtir.³³

İnsan hançeresinden çıkan seslerin dinlenmesi hususunda âlimlerin görüşlerine ayrıca değinen Kâtib Çelebi, dinlenen eserleri ilk önce güfte açısından değerlendirmiş; içkiyi, sevgiliyi ve fîsk-u fücûru hatırlatıcı sözlerden oluşursa bu tür eserlerin dinlenmesinin mutlak olarak caiz olmadığını; Allah'ı zikir, Resûlullah'ı övme ve bazı iyiliğe teşvik edici, kötülükten caydırıcı türden sözlere sahip olan eserlerin dinlenmesinin ise âlimlerin çoğuna göre caiz olduğunu belirtmiştir. Bazı fakihlerin bu ikinci kısım hakkında bile birçok söz söylediklerini aktararak, bunun aşırı derece ham sofuluk anlamına geleceğini söyleyip bu görüşü kabul etmemiştir.³⁴

Kur'ân-ı Kerîm kıraatindeki mûsikinin yukarıda belirtilen hususların dışında özel bir yere sahip olduğundan bahisle, bunun, nağme yapmak kastıyla mûsiki ilminin kurallarına sıkı sıkıya bağlı kalmanın, harflerin çıkış yerlerine, tertîl ve tecvîde zarar vermemesi, kıraat hatalarına yol açmaması şart ve kaydıyla gerçekleşebileceğini belirtir. Kur'ân mûsikisinin çok özel bir mûsiki olduğunu ve mûsiki ilmindeki makam kurallarına tam olarak uymayacağını belirtir. "Kur'ân'ı tegannî/nağme ile okumayan bizden değildir. / ليس منا من لم يتغن بالقرآن"³⁵ hadisinde ifadesini bulan tegannînin de yukarıda zikredilen şartlara bağlı kalınarak yapılanı olduğunu belirtir.³⁶

Ayrıca, savaşta askerlere cesaret vermesi için davul ve nakkâre, düğün şenliklerinde de zilsiz def çalınmasına bir takım maslahatlara binaen cevaz verildiğini belirterek³⁷ "tenbih" başlığı altında mûsikinin hikmeti, tesiri, fayda ve zarar bakımından değerlendirilmesi, mûsikiye

³³ Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*, 24.

³⁴ Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*, 25; Kadızâdeliler arasında yaygın olarak okunmakta olan *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'nin müellifi Birgîvî Mehmed Efendi bu eserinin farklı yerlerinde birkaç istisna durum dışında mûsikinin her türünün icrasına ve dinlenmesine şiddetle karşı çıkmış, haram, büyük günah, hatta yerine göre küfür olarak hüküm vermiştir. Bk. Takiyyüddin Mehmed b. Pir Ali Birgîvî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye fî beyâni's-sîrati'n-Nebeviyyeti'l-Ahmediyye* (İstanbul: 1289), 49, 131, 139, 140-142, 163, 165, 168, 169, 184-185, 193, 196.

³⁵ Buhârî, "Tevhid", 44.

³⁶ Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*, 25.

³⁷ Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*, 25-26.

karşı çıkanlara diğer tarafın cevabı ve tartışmalar karşısında akıllı olan kişinin yapması gereken şeyler hakkında fikirlerini serdede.³⁸

Müellif mûsiki konusunda İslâm hukukunda mevcut olan yasakların bir hikmeti olduğunu belirterek daha önce de zikredildiği üzere işin esasının nağmelerin nefislerde ve bedenlerde tesiri olup ruh ve nefsi harekete geçirmede çok büyük müdahalesi olduğunu ifade eder. Bu konuda hikmet sahibi âlimlerin şu sözlerini aktarır: “Bir kimsenin ruhu nefisine galip olduğu halde, nefisini günah ve kötülük pisliklerinden arındırıp terbiye ederek nefs-i emmâresini perişan edip beden ülkesindeki idarenin dizginlerini ruh padişahının eline vermiş olsa; böyle birisinin müzikal besteler ve nağmeler dinlemesi onun ruhunu ruhaniyet tarafına doğru hareket ettirip rabbânîlik (teellüh) ve ilk esasın (mebde-i evvel) sıfatlarıyla vasıflanmaya ve buna benzemeye teşvik eder. Bu sebeptendir ki Aristo organunu icat etmiş, meşşâiler³⁹ ve işrâkîlere talim ve nasihat esnasında bu aleti çaldırmıştır. Diğer taraftan; bir kimsenin, devamlı kötülüğü emreden nefsi ruhuna galip olup bedenine o hükmederse, böyle bir kimsenin mûsiki dinlemesi onun nefisini şehvet ve hayvanlık tarafına öyle bir çeker ki, bazen dertli bir insan aşk şarkıları dinlediğinde heva ve heves uçurumlarından aşağıya yuvarlanır da haberi bile olmaz.”⁴⁰

Bu durumda, mûsikide hem fayda hem de zararın bir arada olduğunu söyleyen müellif, mûsikinin manevî yönden seçkin olan kişiler için faydalı olacağını, ancak umuma da zararlı olacağını ve fıkıh usulünde, “bir meselede haram ile helal bir arada bulunursa haram cihetinin tercih olunacağına” dair kâideyi⁴¹ hatırlatır. Bu kâideye binaen her ne kadar bazı kişilerin mûsiki dinlemeleri onlara fayda sağlamış olsa da mûsikinin geneli zarardan koruma maslahatının göz önünde bulundurularak ya-

³⁸ Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*, 26-28.

³⁹ İslâm toplumunda Aristo sistemini temel alan felsefi hareketlere verilen ad. Bk. Mahmut Kaya, “Meşşâiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 393.

⁴⁰ Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*, 26-27.

⁴¹ Arapçası “إذا اجتمع الحلال والحرام غلب الحرام” olan küllî kaide için bk. Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir* (Riyad: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1997), 1: 174.

saklandığını, avama lazım olanın da şeriatın hükümlerine tabi olmak olduğunu belirtir.⁴²

Burada bazı büyük şeyhlerin bu kâideye riayet etmeden mistik fi-lozofların usûlünden giderek ruhları nefislerine galip olan müritlerinin manevî eğitiminde -onları teşvik edici özelliğinden dolayı- mûsikiyi helal gördüklerini, ney, dümbelek ve kudüm kullandıklarını belirtir. Bunların çoğunun “semâ” adı altında mûsiki kurallarına uygun nağmeleri kendine has tavır ve tarzda dinlediklerini ve bu üslubun da hikmete uygun olup tedavide zehirli ilaç kullanmak gibi olduğunu belirtir. Tasavvuf kurallarının büyük kısmının işrâkîlik hikmeti üzerine bina edildiğini ve tabirlerin işrâkîlikten alındığını söyler. Tasavvuf ehli olmayan İslâm hukukçularının semâ yapan sûfilere sataşıp dalaşmaktan geri durmadıklarını, sûfilerin ise doğru bildiklerinden vaz geçmeyerek, “Tûne meydânîçe kûyed nây ve ûd, Ente hasbî ente kâfî yâ Vedûd. / Sen bilmezsin, ne der bu ney ve ud, Sen bana yetersin, sen bana kâfîsin, Yâ Vedûd.” diye çalıp söyleyerek cevap verdiklerini ifade eder. “وَلِكُلِّ وَجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّبُهَا / Herkesin yöneldiği bir yön vardır.”⁴³ âyetinde olduğu gibi her iki grubun söz ve fiillerinde haklı olduğu yönler mevcuttur, ancak bu mesele hiçbir zaman çözüme kavuşmamıştır. Akıllı olan kişi de eskiden beri devam eden bu problemi çözmeyi ümit edip de aptallık etmez vesselam, diyerek tegannî bahsini kapatır.⁴⁴

3.2. Raks ve Devran Hakkındaki Görüşleri

Kâtib Çelebi *Mizânü'l-hak*'ta XVII. yüzyılın -özellikle tekke ve medrese mensupları arasında çok şiddetli tartışmalara sebep olan- bir diğer konusu raks ve devrana üçüncü bahis olarak yer vermiştir. Raks lügatte, “nağme veya ritmin etkisiyle bedeni hareket ettirmek, bir yerden bir yere nakletmek”,⁴⁵ sûfî istilâhında ise, “Kur'ân, kaside, şiir veya mûsikî

⁴² Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*, 27.

⁴³ Bakara, 2/148.

⁴⁴ Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*, 27-28.

⁴⁵ Muhammed b. Mûkerrem b. Manzûr, “Rkş”, *Lisânu'l-Arab* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1981), 3: 1704; İbrahim Üneys (Medkur) v.dğr., “Rkş”, *el-Mu'cemü'l-vasît* (Kahire: Mektebetü'ş-Şurûku'd-Düveliyeye, 2004), 364; Mütercim Asım Efendi, “Rkş”, *el-Okyânüsu'l-basît fî tercemeti'l-kâmüsi'l-muhît*, nşr. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları:1, 2013), 3: 2913-

nağmelerinin tesiriyle meydana gelen vecd hâlinin insanın organlarına sirayet etmesi, hareketli semâ⁴⁶ şeklinde tarif edilmektedir. Devran ise, dinlenen bir vaazın, Kur'ân âyetlerinin veya dinî içerikli sözlere sahip bir bestenin tesiriyle duygulanan ve vecde gelen bir sûfinin genellikle gayri ihtiyarî olarak ayağa kalkıp dönmeye başlaması,⁴⁷ diğer bir ifade ile “halka” oluşturarak sıralanan dervişlerin ayakta, bağlı buldukları tarikatın özelliğine göre bazen sağa bazen sola dönerek yüksek sesle yaptıkları zikir⁴⁸ olarak tarif edilmiştir. Yukarıdaki tariflerde de görüldüğü gibi, işlendiği esnada nağme ve ritmi barındırdığı ve/veya nağme ve ritmin tesiriyle yapıldığından dolayı raks ve devran konusu müzik ilminin içerisine de girmektedir.

Müellif raks ve devran konusunu ele aldığı bahiste raksın lügat anlamını, “*Mutlak harekât-ı mevzûneye derler. Mutlak olarak ölçülü/düzenli hareketlere derler.*” diye aktardıktan sonra müzik aletlerinin ve ölçülü nakaratların dinlenmesinden nefiste çokça tesir meydana geldiği gibi ölçülü / düzenli hareketlerin izlenmesinden, seyredilmesinden de tesir oluşacağını belirtir. Ayrıca, nefiste tesir meydana getiren yollar farklı farklı olup birisi işitmek ve diğeri de görmek/seymek/bakmak yoluyla etkili olacağını ancak bakmak yoluyla tesirin meydana gelmesi için seyredilen hareketlerin düzenli/ölçülü olmasının gerekli olduğunu, düzensiz hareketlerin nefiste tesirli olma noktasında herhangi bir dahli olmayacağını belirttikten sonra, “Raksın tesiri hususunda söze gerek yoktur.⁴⁹ İzlenmesi konusunda söylenecek şeyler de tegannî bahsinde geçenler gibidir.” der.⁵⁰

Müellif konuya girerken raks ve devran fiilini işleyen değil de izleyen açısından yaklaşarak nefiste oluşturduğu tesirden bahsetmiş, dev-

2914.

⁴⁶ Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru İbni Hazm, 2005), 739; Semih Ceyhan, “Semâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36: 456.

⁴⁷ Süleyman Uludağ, “Devran”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9: 248.

⁴⁸ Nuri Özcan, “Devran (Mûsiki)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9: 249.

⁴⁹ Eserin elimizde mevcut sekiz nüshasında (mahtut-matbû) yaptığımız karşılaştırma neticesinde burada “yoktur” olarak değerlendirdiğimiz “yok” kelimesinin bazı nüshalarda “çok” şeklinde yazıldığı görülmüştür.

⁵⁰ Kâtib Çelebi, *Mîzânü'l-hak*, 28-29.

mında ise bu fiilleri işleyenlerle (sûfiler) bu fiiller hakkında menfi görüş bildirenlerin (bazı şeyhülislâm, müftü ve medrese mensupları) hüküm ve gerekçelerine yer vermiştir.⁵¹

Kâtib Çelebi her iki tarafın gerekçelerini şöyle ifade etmektedir: “Zâhir ulemâsı sûfilerin zikir ve tevhit esnasında yaptıkları devrana da mutlak olarak ‘raks’ ismini verip haram olduğuna dair fetva vermişler, bu fiili helal olarak kabul edenin kâfir olduğunu kabul etmişlerdir. Sûfiler ise öncelikli olarak yaptıkları devran zikrine ‘raks’ denilmesinin doğru olmayacağını, maslahata binaen devranın rakstan başka bir tür olduğunu söylediler. Devranın bir çeşit raks olduğu kabul edilse bile maslahat zımında bunda bir beis söz konusu olamaz. Raks konusunda Habeşliler’in Hz. Peygamber’in meşhûr meşhûründe yaptıklarını,⁵² devran konusunda ise Hz. Ali’ye (r.a.) nispet edilen dönme hareketlerini delil getirip, ictihadî meselelerde konu ile alakalı farklı hükümlerden birini tercih eden kişinin küfrüne hüküm verilemeyeceğini iddia etmişlerdir. Genelde sûfiler hakkında özelde raks ve devran hakkında ferilen fetvaların çoğu, aslında devlet otoritesini himaye etmek maksadıyla verilmiştir. Zira eskiden sûfilerden çokça zulüm görülmüştür. Şahlar Devleti (Safevîler)⁵³ sûfiler tarafından kurulmuştur. Buna binaen çok katı ve sıkı tedbirler alınarak müritlerin çoğalması ve cemiyet oluşturmalarına sebep

⁵¹ Konu ile alakalı Abdürrahim Efendi’ye (ö. 1128/1716) ait bir fetva şöyledir: “Mes’ele: Şüfiyyenin ef’âl ve harekât-ı muntezime-i mevdu’a ve evdâ-i mütenâsibe-i meşnû’a ile devrân nâmında olan rakşları ve mevlevîlerin semâ nâmında olan dönmeleri ve def ve kudüm ve nây çalmalarına mesâğ-ı şer’î var mıdır? el-Cevâb: Aslâ yokdur ve mefâsidi gâyet çokdur. Mâhî’l-münkeri ve’l-harâmî hâmi beydati’l-İslâmi bi-biyedi’ş-şamsâmi pâdişâh-ı şâhibi’l-hümmâm halledet hülâfetühü ilâ sâ’ati’l-kiyâm hazretleri bu mekûle ef’âl-i şeni’aya men’ ve ef’âl-i fezi’ayı kam’ ile bedâyi’-i müberrâti ve revâyi’-i mesûbâti cem’ buyururlar. Tâife-i şüfiyyenin zikru’l-lâh iderlerken kıyâmları evdâ-i kabîha ve şeni’aya müeddi olmağla kıyâmları dahî olmayub oturdukları yerden ke’enne ‘alâ ru’ûsihimü’l-ıyra, sâlimüne ‘an cemî’i’l-ısrî ve’z-żabri, âdâb-ı şer’at-i şerîfeyi kemâl-i ri’âyet ile zikru’l-lâh idüb tâife-i mevleviyye dahî semâ nâmında olan devrânların ve âlât-ı melâhiden olan def ve kudüm ve nây isti’mâlların bi’l-küllüyye terk idüb âdâb-ı şer’at-ı mutahharayı kemâl-i ri’âyet ile mesnevîhânî şurû’ile hadîs-i şerîfî, naklin ve sâir va’z ve tezekkürin istimâ’ itmek gereklidir.” Bk. Menteşzâde Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm* (İstanbul: Dâru’t-Tıbâati’l-Ma’mûreti’s-Sultâniyye, 1243/1827), 1: 131.

⁵² Konu ile alakalı rivayetler için bk. Buhârî, “İdeyn”, 25; Müslim, “İdeyn”, 17.

⁵³ İsmi merkezi Erdebil’de bulunan Safeviyye tarikatının pîri şeyh Safiyyüddin’den alan ve 1501-1736 yılları arasında İran’da hüküm süren bir devlet. Bk. Tufan Gündüz, “Safevîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35: 451.

olacak türden hareketlerine bir miktar engel olunmasında, ara verilmesinde maslahat görülmüştür.”⁵⁴

Kâtib Çelebi, sûfilerin yaptığı raks ve devranın nedenlerini ve bundan elde etmeyi umdukları menfaatleri onların ağzından şu şekilde aktarır: Müridin zikir ve tevhit esnasında yaptığı hareket harareti getirir. Hararetle bedendeki soğukluk gider ve hayvanî ruh bedene yayılır. Ruhlara ve kuvvetlere canlılık gelip, aynı cinsten olması sebebiyle insânî ruh da böylece harekete geçer. İşte bu esnada zikir ve mûsiki dinlemek onun imdadına yetişir de ruhaniyet tarafına geçmek için o derece şevk ve haller hâsıl olur ki, bu haldeyken sûfilerin nicesinin aklı başından gidip kendini kaybeder. Bedeni yerde kalıp ruhu kendi cinsinden olan ruhaniyet âlemine kanat vurup uçar. Bu haller ancak tatma/tecrübe ile bilinip “*men lem yezuk lem ya’rif / tatmayan bilmez*” kabîlindedir. Bu haller sükûnetle olduğundan hareket etmekle daha çabuk meydana gelir. Mürit bu metod ile menzil alıp az zamanda muradına erişir. Ayrıca, beden hareketi ile ruhun ve kuvvetlerin harekete geçmesi inkâr olunamaz. Şöyle ki, eğitime yeni başlayan talebeler okuma esnasında tabii olarak hareket edip sallanırlar. Zira baş hareket ettirmekten dolayı beyin de bir çeşit harekete geçerek tabii bir dengeye kavuşur. Bunun neticesinde de düşünme kuvveti artar.⁵⁵

Müellifin buraya kadar anlattıklarından raks ve devran hakkında olumsuz bir düşünceye sahip olmadığı anlaşılırken bundan sonraki ifadelerinde o günkü sûfilerin (özellikle Halvetîler) yaşam tarzları ve tekkelelerin işleyiş sistemleri hakkında durum tespiti yaparak çok ağır eleştirilerde bulunmaktadır. Bu eleştiriler şöyledir: Halvetiyye tarikatı mensuplarının âyin usulü çoğunlukla mürit toplama üzerine bina edilmiştir. Bunlar tekke kurarak, şarlatanlığın şartı olan “*hîy*” ve “*hây*”ı cemiyet oluşturmanın vasıtası, maişet temin etmenin esası ve hayatta/ayakta kalmanın en temel unsuru yapmışlardır. Bunların soygunculuk/aldatıcılık metodları şu şekildedir: Eskilerin sahih bir niyetle yaptığı semâ ve gayr-i ihtiyari yapmış oldukları bazı şeyleri (raks, devran) -ki ehline mübah olsa gerektir- yalancılık tuzaklarına yem ve ayak bağı yaparak adam toplamak, bu baha-

⁵⁴ Kâtib Çelebi, *Mizânü’l-hak*, 29-30.

⁵⁵ Kâtib Çelebi, *Mizânü’l-hak*, 30-31.

ne ile hayvan türünden olan avamı tekkelere toplayıp tekkeye nezirler ve sadakların gelmesini sağlamaktır. Bunların işlerini bu şekilde devam ettirmelerinde devranın (semânın) büyük katkısı olduğunun farkında olduklarından dolayı dönmeden (devran) geri dönmezler.⁵⁶

Bu aptalların kimi müddeî ve kimi şâhit kimi mürit ve kimi de ham sofu olup aslı faslı olmayan yalanlarla şeyhlerini uçururlar. Sırf yemek yemek için kılık kıyafet değiştirerek “*tağyîru’ş-şekl li-ecli’l-ekl*” bir yerde toplanıp zikir ve tevhit diyerek “*hây*” ve “*hûy*”u fesada alet ederler. İşte bunlar ile hakiki müritlerin ve doğru sâliklerin arasında (şeklen) benzerlik olup “*emme’l-hıyâm feinnehâ kehıyâmihim / çadır, onların çadırı gibi*” sözünde olduğu gibi halefin (önceki sûfilerin) selef (şimdiki sûfiler) ile kılık ve kıyafette müşterek olmaları “*men teşebbehe kavmen fehüve minhüm / kim bir kavme benzerse o da ondandır*”⁵⁷ kâidesince hüsn-i zannı gerektirdiğinden onların (Halvetîler) uzun bir süredir geçim kaynağı, cemiyet oluşturma ve iyi bir hayat yaşamının kaynağı olarak gördükleri şarlatanlık tuzağını bozmaya kimse teşebbüs etmedi. Ancak zâhir ulemâsı üzerlerine düşen, onlara müdahale etme ve karşı koyma görevini yerine getirerek çokça risaleler yazdılar. Sûfiler de bildiklerinden geri durmayıp, “*Bizim kârımız ve emr-i meâşımız tekke ve mürid cemiyyeti iledir. Her ne ise, bir tarîkin örf ve âyini ibtâl olunmak nice kâbil olur? Nice yüzyıldan beru ideğeldiğimiz resm-ü âyin aramızda karârdâde olmuştur. Bid’at ise de icrâ ederiz.*” diyerek kendilerinin geçimini temin etmeye araç kıldıkları hususu aptallık ederek salt âlimlerin müdahale ve karşı koymalarıyla terk etmediler. Onlar dönmeden (devran) dönmediği gibi bazı taasup sahipleri de boşu boşuna onlara müdahale ve karşı çıkmadan vaz geçmediler. Her iki grubun münakaşası zincirin halkaları gibi bir birini takip eder oldu. Bu münakaşa zinciri hiçbir zaman kesintiye uğramadan uzadı gitti.⁵⁸

Müellif diğer bahislerin sonunda olduğu gibi bu bahsin sonunda da akıllı olan kişiye tavsiyede bulunarak konuyu kapatır. Tavsiyesi şudur: Akıllı olan kişi ne müdahale ve karşı çıkma hastalığına tutulur ne de onların hile ve tuzakları ile amel eder. Belki, hakiki mürit olmayan bu

⁵⁶ Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*, 31-32.

⁵⁷ Ebû Dâvud, “Libas”, 4.

⁵⁸ Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*, 32-33.

düzenbazlar hakkında yazılan; samimiyetten uzak, ikiyüzlü, riyakâr, menfaatleri için her şeyi yapan sahte şeyh ve sahte sûfilerden bahseden şu şiiri⁵⁹ okur ve dinler.⁶⁰

3.3. Tasliye ve Tardiye Hakkındaki Görüşleri

Osmanlı'da cuma ve bayram hutbeleri esnasında hatipten başka, müezzinler ve muarripler tarafından icra edilen, günümüzde ise tamamen terkedilen, icrası yapılmayan veya unutulmuş müzikal formlar da mevcuttu. Kâtib Çelebi'nin yaşadığı dönemde mezkûr görevliler tarafından yüksek sesle ve nağme ile icra edilen "tasliye" ve "tardiye" hakkında da tartışmaların yaşandığı görülmektedir.⁶¹ Müellif eserinde bu konuyu da ele alarak tahlil etmiştir. Tasliye ve tardiye kavramlarını, "Enbiyâ-i kirâmdan biri zikr olundukda 'Salla'llâhü teâlâ aleyhi ve sellem' ya 'Salevâtü'llâhi aleyhi ve selâmüh' demek yahud 'Allâhümme salli alâ Muhammed' demek ve ashâb-ı kiram zikr olundukda 'radıya'llâhü teâlâ anhü' demektir."⁶² şeklinde tarif eder. İslâm âlimlerinin –Allah'ın hoşnutluğu onların hepsine olsun– tercihinine göre, bir Müslüman'ın ömründe bir

⁵⁹ "Sufi bulamaz giymeye dîbây-ı murassa' / Bîçare o hasretle giyer delk murakka' / Reşk eyleyüben şeyh-i şeh taht-ı neşine / Kürsîde oturur vad-u vakâr ile murabba' / Rükniü sanıp sufiliğin vad-u vakârı / Her biri görsen ne muvakkar ne muvadda' / Açılsa eğer bab-ı tevakku' sönerler / Feth oldu bize deyi kemâl-i mütevakka' / Yangın geçinirler yoğken lüm'a-i ateş / Olmaya buların gibi ahvali mülemma' / Mikdârı rafî olam alçak gözedirler / Kendilerinin olmağičün kadr-i müraffa' / İfrât-ı tasanmu'ları şol haddededir kim / Hırkaları ve taçları bile musanna' / Bir işde ki bu halka hezâran zarar olsa / Eyerler am kendülere olsa ger enfa' / Cem' oluben etdikleri raks ile semâm / Hillinde var işkâl veli hürmeti mücma' / Başların açıp şemlelerin yere ururlar / Cem' oluben bir nice kel kellesi asla' / Hak hak dediği sufi riyâyıla ise ger / Vak vak dediği yeğdürür ihlâs ile dıfda' / Uzatma sözü kat-ı kelam eyle birader / Kim tuttu nice kuta yerini bir mukatta'" Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*, 33-35.

⁶⁰ Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*, 33.

⁶¹ Konu ile alakalı Ebüssuûd Efendi'ye (ö. 982/1574) ait bir fetva şöyledir: "Mes'ele: Hañib huñbede iken müezzinler ve ğayri kimesneler cihâr-ı yâr zikr olundukda, 'radıya'l-lâhü 'anh' demekde ve Hasan ve Hüseyin zikr olundukda, 'radıya'l-lâhü 'anhümâ' ve 'aşere-i mübeşşere añıldıkda, 'rıdvânü'l-lâhi 'aleyhim ecma'in' demekde ve ba'zı mevâd'de dalî şalevât getürmekde fesâd var mıdır? el-Cevâb: Hañib huñbeyeye müteşaddi iken süküüt gerekdir. Amma ümür-i mezkûre bu diyârda şe'âir-i ehl-i sünnetden olmuşdur. Hañib ol mevâd'de sekte iderse aslâ lañn ve teşannü' itmeden süür'at üzerine demek câizdir. Zamâne müezzinleriniñ itdüğü elhân-ı bârideye aslâ ruhşat ihtimâli yoğdur. Hacrleri lâzımdır ve mevâcib-i dinden-dir." Ebüssuûd Efendi, Ahmed b. Şeyh Muhyiddin b. Muhammed b. Mustafa, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, nr. 1028, 3b.

⁶² Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*, 35.

kere (Hz. Peygamber'e) salavat getirmesinin farz, diğerlerinin ise müstehap olduğu yönündeki görüşlerinin, ayrıca Hz. Peygamber'in isminin zikredildiği her seferde salavat getirmenin vacip olduğu şeklindeki başka rivayetlerin de olduğunu belirterek bu hususun her hâlükârda ihtilâflı olduğunu ifade ederek konunun hükmüne⁶³ temas eder.⁶⁴

Kâtib Çelebi, genel olarak Hz. Peygamber'e salavat getirilmesi konusuna kısaca değindikten sonra hutbe esnasında müezzinler tarafından sesli ve nağmeli olarak getirilen salavat (tasliye) hakkında şu açıklamalarda bulunur: “Geldik tartışma konusu olan, hatip hutbede iken müezzinlerin “*Salla'llâhü aleyh*” ve “*Radiya'llâhü anh*” diye çağrışmaları hususuna. Bu konuda asıl olan “*إذا قلت لصاحبك انصت فقد لغوت* / İmam hutbe okurken sen arkadaşına, ‘Sus!’ desen boş laf etmiş olursun.”⁶⁵ hadisine binaen susmak ve sessizce dinlemenin vacip olduğudur. Bunun vacipliğinde ittifak vardır. Hz. Peygamber'e salavat getirilmesi hususundaki vaciplik ise ihtilâfıdır. Bu sebeple hutbe esnasında sessiz kalmanın salavat getirmeye tercih edilmesi kesinleşmiştir. Ancak insanların örfü bunun tersi olarak yerleşmiş olup suç ve günah olsa bile bunu kendilerini bağlayan bir âdet haline getirmişlerdir ki bundan bir türlü vaz geçmezler.”⁶⁶

Müellif halkın bu konudaki tutumunu tespit ettikten sonra –tasliye ve tardiyeye temas etmeden genel olarak– halk arasında örf ve âdet haline gelen durumlar karşısında nasıl hareket edilmesi gerektiğini sebepleriyle beraber şöyle izah eder: Bir iş halk arasında örf ve âdet olup çoğunluk bunu tercih ederek, yadırgamadan, büyük küçük herkes bu işe bağlanmış olsa, onu öylece kabullenmek gerekir. Âdet edinilen bu iş bid'at ve günah bile olsa onu engellemek arzusunda olan kişi boş yere zahmet çekmekten ve “*Men lem ya'rif urfe ehli zemânihi fehüve câhilün / Yaşadığı zamandaki insanların örfünü bilmeyen kişi (âlim de olsa) cahildir.*” sözüne binaen cahilliğini ve aptallığını ortaya çıkarmaktan başka bir şey yapmış olmaz. Kötü olan şeylerden nefret ettirerek vaz geçirmek için uğraşma hususunda bile çok ileri gidilirse, dil ile yapılan ileri geri konuşmalar kılıçla ve süngüyle

⁶³ Konunun hükmü ile alakalı geniş tafsilat için bk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân tefsîru âyâtî'l-ahkâmi mine'l-Kur'ân*, 3. Baskı (Dimeşk: Mektebetü'l-Gazzâlî, 1980), 2: 366-370.

⁶⁴ Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*, 35.

⁶⁵ Buhari, “Cuma”, 36; Müslim, “Cuma”, 11.

⁶⁶ Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*, 35-36.

yapılan savaş ve vuruşmaya sebep olup eskiden görüldüğü gibi taassup cenkleri gibi durumlar ortaya çıkar. Zira halkın, örf'e muhalif bir sözü hak bile olsa kolay kolay kabul etmemesi onun fitratında mevcuttur. Yasak konuldukça o fiili işleme arzusu daha da artar. Mutlaka yasaklanması ve toplumdaki kaldırılması gereken bir durum karşısında ise “فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَّيِّنًا لَعَلَّهُ” / Ona yumuşak söz söyleyin, belki öğüt dinler veya korkar.”⁶⁷ âyeti ile amel etmek lazımdır ki, nezaket ve yumuşaklık ile yapılacak olan davetin meyvesi ortaya çıkacaktır.⁶⁸

Müellif, halkın şeklen ibadet türünden olan örfleşmiş bid'atlarına çok fazla müdahale edilmemesi tavsiyesinde bulunarak, herkesin ufak tefek kusurlar işleyebileceğini samimi bir üslupla şu şekilde ifade etmiştir: Şimdi, ibadet türünden olan bu işlerde çok fazla araştırma ve inceleme yapmadan, halkı, görünüşte hak olan ibadetleriyle baş başa bırakmak, hâkim ve vaizlerin de olanı olduğu gibi bırakarak (*İbkâü mâ kâne alâ mâ kâne*) ara yerde örf'e mebnî ufak tefek kusur ve hatalarına bakmamaları gerekir. Acaba kulların yaptığı her ibadet kitaplarda yazdığı üzere “*kemâ hüve hakkühü*” layıkıyla mı yapılmaktadır? İmam Gazzâlî ve onun gibi büyük âlimler, “Ömrümüzde hakka yarar iki rekât namaz kılamadık.” diyerek acziyetlerini itiraf edip, “*Sübhâneke mâ abednâke hakka ibâdetike / Noksân sıfatlardan münezzehe olan Allahım, sana hakkıyla kulluk edemedik.*” demişlerdir. Cenâb-ı Bârî bahâ (bedel) tanrısı değil bahâne tanrısıdır. Onun rahmet deryası, “رَحْمَتِي وَسِعَتْ” / Rahmetim her şeyi kaplamıştır.”⁶⁹ üzere olup ihsan, lütuf ve kereminin sonu, sınırı yoktur. Kula lazım olan ise, gücü nisbetinde Allah'ın emirlerine uyup ona yakın olan kullarının yaptığı gibi kendisine yalvarıp yakarmasıdır.⁷⁰

SONUÇ

Osmanlı'nın yetiştirdiği büyük âlimlerden birisi olan Kâtib Çelebi, döneminin (XVII. yüzyıl) en etkili simalarından biri olarak tarih sah-

⁶⁷ Taha, 20/44.

⁶⁸ Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*, 35-37.

⁶⁹ A'raf, 7/156.

⁷⁰ Müellif, kulan şu beyitleri okuyarak acziyet ve noksanını itiraf etmesini ister: *Pâdişâhâ bi-dergâh-ı tû penâh ürde em / Der harîm-i hazretet rûy-i siyâh ürde em / Çâr-ı çîr ürde em keder genc tû nîst / Nîsti ve ma'siyet acz ve günâh ürde em; Cürmüne itirâf eyleyen miskîn / Yeğdir andan ki ola tâat-bîn.* Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*, 38.

nesinde yerini almıştır. Farklı alanlarda telif ettiği eserleri, hem kendisi hayattayken hem de daha sonraki dönemlerde ilgi ile takip edilmiş, takip edilmeye devam etmektedir. *Mizânü'l-hak fî ihtiyâri'l-ehak* adlı eserinde, yaşadığı dönemde, özellikle medrese ve tekke mensupları arasında çok ciddi tartışmalara sebebiyet veren bazı konuları ele alarak değerlendirmeye tabi tutmuştur.

Müellifin, ele aldığı meseleleri genellikle fikhî tarafından değil de hikmet ve sosyolojik tarafından yaklaşarak tahlil ettiği görülmektedir. Bu tahliller esnasında, aşırıya kaçmadan, gerekli görülen yerlerde âyetler, hadisler, küllî kâideler, tasavvufî derinliği olan özlü sözler ve şiirlerden de istifade ederek meselelere çoğunlukla hikmet penceresinden baktığı anlaşılmaktadır.

Müellif içerisinde yaşadığı toplumun günlük dinî yaşantısını, örfünü; âlim-cahil her kesimden insanın yaşam ve düşünce tarzını çok iyi tanımaktadır. Bu münasebetle, toplumun dinî yaşantısının parçalarını teşkil edip bid'at olarak kabul edilen fiiller hakkında can alıcı tespitlerde bulunmuş, konular etrafında cereyan eden çok çetin tartışmaları tenkit ederek akıllı bireylerin bu tartışmalar ve bid'atlar karşısında alması gereken tavırlardan bahsetmiştir.

Kâtib Çelebi bu eserinde, İslâm tarihi boyunca tartışılmış konulardan birisi olan mûsikiye de temas etmiştir. Mûsikinin doğuşunun ve bu ilmin icadındaki esas maksadın tamamen dinî amaçlar doğrultusunda olduğunu kabul eden Kâtib Çelebi, mûsikinin, nefislerin ulvî seslere muhatap olabilmeleri için bir araç olduğunu benimsemektedir.

İnsan hançeresinden çıkan seslerin dinlenmesini ilk önce güfte açısından değerlendirmiş; içkiyi, sevgiliyi ve fisk-u fücûru hatırlatıcı sözlerden oluşursa bu tür eserlerin dinlenmesinin mutlak olarak caiz olmadığını; Allah'ı zikir, Resûlullah'ı övme ve bazı iyiliğe teşvik edici, kötülükten caydırıcı türden sözlere sahip olan eserlerin dinlenmesinin ise âlimlerin çoğuna göre caiz olduğunu belirtmiştir. Bazı fakihlerin bu ikinci kısım hakkında bile birçok söz söylediklerini aktararak, bunun aşırı derece ham sofuluk anlamına geleceğini söyleyip bu görüşü kabul etmemiştir.

Kur'ân-ı Kerîm kıraatindeki mûsikinin çok özel bir mûsiki olduğunu ve mûsiki ilmindeki makam kurallarına tam olarak uymayaca-

ğını ifade eden müellif, harflerin çıkış yerlerine, tertîl ve tecvîde zarar vermemesi, kıraat hatalarına yol açmaması şartıyla Kur'ân-ı Kerîm'in nağme ile okunabileceğini belirtmiştir.

Savaşta askerlere cesaret vermesi için davul ve nakkâre, düğün şenliklerinde de zilsiz def çalınmasına bir takım maslahatlara binaen cevaz verildiğini belirtmiştir.

Tasavvuf ehli olmayan İslâm hukukçularının mûsiki ile içli dışlı olan, semâ yapan sûfilere sataşıp dalaşmaktan geri durmadıklarını, sûfilerin ise doğru bildiklerinden vaz geçmeyerek, çalıp söylemeye devam ettiklerini belirtir. Her iki grubun söz ve fiillerinde haklı olduğu yönler olduğunu, ancak bu meselenin hiçbir zaman çözüme kavuşmadığını ifade ederek akıllı olan kişinin eskiden beri devam eden bu problemi çözmeyi boşu boşuna ümit etmemesini tavsiye eder.

Tekke mûsikisinin bir formu olan raks ve devrana izleyici açısından yaklaşarak, ölçülü hareketlerin nefiste oluşturduğu tesirden bahsetmiş, bu fiilleri işleyenlerle (sûfiler) bu fiiller hakkında menfi görüş bildirenlerin (bazı şeyhülislâm, müftü ve medrese mensupları) hüküm ve gerekçelerine yer vermiştir.

Zâhir ulemâsının sûfilerin zikir ve tevhit esnasında yaptıkları devrana da mutlak olarak 'raks' ismini verip haram olduğuna dair fetva verdiklerini, bu fiili helal olarak kabul edenin kâfir olacağı şeklindeki görüşlerini aktardıktan sonra sûfilerin, yaptıkları devran zikrine 'raks' denilmesinin doğru olmayacağını, maslahata binaen devranın rakstan başka bir tür olduğunu; devranın bir çeşit raks olduğu kabul edilse bile maslahat zımında bunda bir beis söz konusu olamayacağı şeklindeki düşüncelerini aktarır. Ayrıca, genelde sûfiler hakkında özelde raks ve devran hakkında ferilen fetvaların çoğunun, aslında devlet otoritesini himaye etmek maksadıyla verildiği fikrini benimser.

Müellifin anlattıklarından raks ve devran hakkında olumsuz bir düşünceye sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak o günkü sûfilerin (özellikle Halvetîler) yaşam tarzları ve tekkelerin işleyiş sistemleri hakkında durum tespiti ve değerlendirmelerde bulunarak çok ağır eleştirilerde bulunmaktadır. O günkü Halvetiyye tarikatı mensuplarının çoğunun aptal, yalancı, düzenbaz, riyakâr, ikiyüzlü ve menfaatperest olduklarını; bunların âyin usulünün çoğunlukla mürit toplama üzerine bina edildiği; bunların tek-

ke kurma ve sesli olarak zikir çekmelerindeki esas maksatlarının cemiyet oluşturmak, maişet temin etmek ve iyi (müreffeh) bir hayat yaşamak olduğunu iddia ederek akıllı olan kişinin ne sûfilere eleştiren ne de onların hile ve tuzakları ile amel eden taraf olmayacağını tavsiye eder.

Osmanlı'da cuma ve bayram hutbeleri esnasında hatipten başka, müezzinler ve muarripler tarafından, yüksek sesle ve nağme ile icra edilen günümüzde tamamen terkedilmiş müzikal formlardan olan tasliye ve tardiye hakkında da tartışmaların yaşandığı görülmektedir.

Kâtib Çelebi, genel olarak Hz. Peygamber'e salavat getirilmesi konusuna kısaca değindikten sonra hutbe esnasında müezzinler tarafından sesli ve nağmeli olarak getirilen salavat (tasliye) hakkında; hatip hutbede iken müezzinlerin tasliye ve tardiye icraları konusunda asıl olanın susmak ve sessizce hutbeyi dinlemek olduğunu, ancak insanların örfünün bunun tersi olarak yerleşmiş olup suç ve günah olsa bile bunu kendilerini bağlayan bir âdet haline getirdiklerini, bundan da bir türlü vaz geçmeyeceklerini söyler. Tasliye ve tardiye özelinden yola çıkarak halkın şeklen ibadet türünden olan örfleşmiş bid'atlarına çok fazla müdahale edilmemesi tavsiyesinde bulunmuştur. Herkesin ufak tefek kusurlar işleyebileceğini de belirten müellif, kula lazım olanın, gücü nisbetinde Allah'ın emirlerine uyup ona yakın olan kullarının yaptığı gibi kendisine yalvarıp yakarması olduğunu ifade etmiştir.

Bütün bunların neticesinde, Kâtib Çelebi'nin mûsiki konusunda ne Kadızâdeliler'in mutlak olarak yasaklayan tutumunu ne de Sivâsiler'in mutlak olarak serbest bırakan tutumunu benimsediği; yapılan/dinlenen icranın birçok açıdan değerlendirmeye tabi tutulup işin hikmet ve örf boyutunun da göz önünde bulundurulması orta yolu bulmaya çalıştığı, bu gibi konularda tartışmalara taraf olmamanın gerekliliği üzerinde durduğu görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Abdülaziz Bey. *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri, Âdât ve Merasim-i Kadime, Tabirat ve Muamelat-ı Kavmiye-i Osmaniye*. Haz. Kazım Arısan, Duygu Ansan Günay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Atar, Fahrettin. "Fetva". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 486-496. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

- Bıyık, Tacetdin. *Osmanlı Fetvalarında Mûsiki*. Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2019.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-u İslâmiyye ve Istılâh-ı Fıkhiyye Kamusu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1970.
- Birgîvî, Takiyyüddin Mehmed b. Pir Ali. *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye fî beyânî's-sîreti'n-Nebeviyyeti'l-Ahmediyye*. İstanbul: 1289.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-Sahîh*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Bursalı Mehmed Tahir. *Kâtib Çelebi*. İstanbul: Kanaat Matbaası, 1331.
- Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1342.
- Ceyhan, Semih. "Semâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 455-457. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Cumbur, Müjgân. "Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri". *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* 7/1-2 (1958): 1-6.
- Çavuşoğlu, Semiramis. "Kadızâdeliler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 100-102. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Düzenli, Pehlul. *İslâm Kültür Tarihinde Mûsiki*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2014.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as. *Sünenü Ebî Dâvud*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Ebüssuûd Efendi, Ahmed b. Şeyh Muhyiddin b. Muhammed b. Mustafa. *Fetâvâ-yı Ebüssuûd*. Şehit Ali Paşa, 1028: 1a-360b. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *İhyâü ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Dâru İbni Hazm, 2005.
- Gökyay, Orhan Şaik. "Kâtip Çelebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 36-40. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Gündoğdu, Cengiz. "Sivâsî, Abdülmecid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37: 286-287. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Gündüz, Tufan. "Safevîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 451-457. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-Arab*. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1981.
- İdiz, Ferzende. "Kâtip Çelebi'nin Mîzânü'l-Hakk Adlı Eseri Bağlamında Kadızâdeliler-Sivasiler Mücadelesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 8/39 (2015): 1052-1063.

- Kâtib Çelebi (Hacı Halife), Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*. 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972.
- Kâtib Çelebi (Hacı Halife), Mustafa b. Abdullah. *Mizânü'l-hak fi ihtiyâri'l-ehak*. İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1306.
- Kâtib Çelebi (Hacı Halife), Mustafa b. Abdullah. *Mizânü'l-hak fi ihtiyâri'l-ehak-İhtilaf İçinde İtidal*. Haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Kâtib Çelebi (Hacı Halife), Mustafa b. Abdullah. *Mizânü'l-Hak fi İhtiyâri'l-Ehak*. (Mecmûa-i Ulûm içerisinde). 1/2 (1296): 81-125.
- Kaya, Mahmut. "İşrâkiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 434-438. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Kaya, Mahmut. "Meşşâiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 393-396. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Kutluer, İlhan. "Mizânü'l-hak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 216-218. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Menteşzâde, Abdürrahim Efendi. *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*. 2 Cilt. İstanbul: Dâru't-Tıbâati'l-Ma'mûreti's-Sultâniyye, 1243/1827.
- Müslim, b. Haccâc. *el-Câmiu's-Sahih*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Mütercim Asım Efendi. *el-Okyânûsu'l-basît fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît*. Nşr. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları:1, 2013.
- Özcan, Nuri. "Devran (Mûsiki)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 249-250. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Pakalın, M. Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Ravâiu'l-beyân tefsîru âyâti'l-ahkâmi mine'l-Kur'ân*. 2 Cilt. 3. Baskı. Dimeşk: Mektebetü'l-Gazzâlî, 1980.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân. *el-Eşbâh ve'n-nezâir*. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1997.
- Uludağ, Süleyman. "Devran". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 248-249. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Üneys, İbrahim (Medkur) v.dğr. *el-Mu'cemü'l-vasît*. Kahire: Mektebetü'ş-Şurûku'd-Düveliyye, 2004.
- Zeydan, Abdülkerim. *el-Vecîz fi usûli'l-fikh*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.